

művesített vagy épp félelmetesre rajzolt alakjait népszerűsítették. A Petőfi-fordító Dux Adolf vagy Greguss Ágost kevésbé marasztalható el ebben, mint Kertbeny Károly (K. M. Benkert), Vilney Antal (Anton V.) vagy a német Georg Stier, leginkább azonban az antológia-gyáros jénai tanár és „hevenyész”, azaz improvizátor, O. L. B. Wolff. (A „puszta” költészetét, „fenségességét” egyébként éppen a német Talvj asszony 1841-es könyve méltatta, amikor összekapcsolta azt a szabadsággal.)

A mondottakat összegezve: a bemutatott kötet nagy nyeresége a hazai italiánisztikának és fontos népszerűsítője irodalmunknak. A legújabb eredményeket is regisztráló kitűnő és hasznos könyv Várady

Imre magisztrális, de majdnem hatvan évvel ezelőtt megjelent, kiegészítésre szoruló munkáját, ill. Ruzicska Pál rendkívül jelentős 1964-ben, Milánóban olasz nyelven megjelent magyar irodalomtörténetét folytatja. Nélkülözhetetlen kézikönyv tehát mindazok számára, akiket érdekelnek a magyar–olasz kapcsolatok feldolgozásának legújabb eredményei vagy akik érdeklődnek a két kultúra találkozásai iránt, de még a korszak hazai kutatóinak is ad új szempontokat. A szerző elmélyültsége azonban elsősorban a számára oly kedves 18. századi kutatásokban, valamint a 20. századi „nyugatosok” Itália-képe elemzéseiben mutatkozik meg.

T. Erdélyi Ilona

EISEMANN GYÖRGY: KERESZTUTAK ÉS LABIRINTUSOK

Elemzések XIX. és XX. századi magyar művekről. Bp., 1991. Tankönyvkiadó. 205 l. (Műelemzések kiskönyvtára)

Irodalomtudományunk jelene nemigen kedvez a monografikus feldolgozásoknak, a különböző „iskolák”, irányzatok, divatjelenségek harcai és önmeghatározó kísérletei közepette még leginkább a műelemzések örvendenek általános népszerűségnek. A műelemzések iránt érzett folyamatos érdeklődést az iskolai oktatás is táplálja, hiszen a hagyományosnak és sokak által elavultnak érzett irodalomtörténeti-filológiai megközelítéssel szemben még itt érvényesülhet a leginkább a művet a középpontba állító szemlélet. Másfelől a műelemzéseknek számottevő magyar hagyományai is vannak (nem is szólva a francia iskolák szövegmagyarázati módszereiről, amelyek követőit szintén fölkelhetjük iskoláinkban). Érthető tehát, hogy a Tankönyvkiadó a közvetlen didaktikai, szakpedagógiai kézikönyvként szolgáló tanári segédkönyvek mellé létrehozta a *Műelemzések kiskönyvtárát*, amely a magyar- és a világirodalom fontos alkotásairól, alkotás-csoportjairól, műfajairól vagy egy kiemelkedő írói életmű állomásairól viszonylag rövid tanulmányokban számol be, szem előtt tartva, hogy olvasója mindenekelőtt a gyakorló pedagógus és a szeminárium dolgozataira, beszámolóira készülő diák. A sorozat egésze rendkívül sikeres vállalkozásnak, bár természetszerűleg nem

mindig egyenletes színvonalúnak minősíthető. A most kézbe kapott kötet, Eisemann Györgyé, a legjobbak közül való.

Nem könnyű feladat meghatározni, milyen módszert, „iskolát” érez magához közel a szak- és irodalmi folyóiratokban érzékeny elemzéseivel már jó nevet szerzett, lassan-lassan a középnemzedékhez felzárkózó kritikus-irodalomtörténész. Nem vitás, hogy a hagyományos és olykor egyoldalú filológiai módszert elvetni látszik, például még ott sem foglalkozik a szövegvariánsokból kiolvasható tanulságokkal, ott sem körvonalazza a kéziratos hagyaték alapján könnyen rekonstruálható alkotói folyamatot, ahol erre mód nyílna (mint Arany János balladáit bemutatva), viszont bőségesen hivatkozik a szakirodalomra, beemeli dolgozataiba az elfogadható megállapításokat. Nem tesz úgy, mint sokan manapság: átvesz máshonnan adatokat, olykor gondolatmeneteket, úgy téve, mintha azok mindenestől az övéi lennének, hiszen írás közben a magáévá (?) élte azokat. Ugyanakkor Eisemann nem él a mind szélsőségesebb esszé-módszerekkel sem, amelyek egy alkotó egy műve, netán egy irodalmi jelenség kapcsán a maguk bonyodalmas lelki életét élik a védtelen olvasókkal, és saját hangulatuk szépírói eszközökkel történő esszébe foglalása sok-

kal lényegesebb, mint maga a tárgy, amely szinte csak ürügyül szolgál az önvalomás-szerű ömlengésekhez. Valahol a teljesen tárgyyszerű, elvonatkoztatott és az élményszerű, olvasónapló igényű értekezések között jelölhetjük ki Eisemann szépen megírt dolgozatainak helyét: a választott tárgyat mindig egy egyetemes jelenséghez méri, világirodalmi példákkal szembesíti, vagy pedig egy elméleti tétel lehetőségeit próbálja ki rajta olyaténképpen, hogy vizsgált mű vagy pályaszakasz mindig a közép-pontban marad. A messzire kalandozás, a filozófiai, mítoszkritikai, narratológiai stb. elemek felsorakoztatása, a műfajelméleti kitérők mindvégig a művet szolgálják, azt ti., hogyan helyezhető el a mű és írója egy magasabb rendű fejlődéstörténeti egységben, honnan nyílik a műre és szerzőjére megbízhatóbb rálátás, illetőleg melyek a műnek és szerzőjének azok a vonásai, amelyek eddig feltáratlanok maradtak, jöllehet igen lényeges „üzenetek” hordozói. Arany János balladáit vizsgálva a költő tragikumfelfogása az antikok felfogásával szembesül; Madách Imre emberiségkölteményének jobb megértéséhez a három arkangyal üdvözlő szavainak elemzéséből indul ki Eisemann, és ezáltal a művet alakító „alapeszmék” kibontását sikerül nyomon kísérnie. Komjáthy Jenőt a gnózis és a misztika ellentétpárja mentén mutatja be; megértéssel és a remekműnek kijáró tisztelettel szól Jókai Mór *Az arany ember* című regényéről, egyáltalán nem joggal magasra értékelve a romantikus világkép regényt szervező változatát, illetőleg a „szentimentális” vonások szerepét a műben. (Álláspontom itt erősen eltér az Eisemannétól, a magam részéről az utópisztikus vonásokat sokkal hangsúlyosabbnak érzem, s a nyelvi elemzés szerintem éppen nem a szentimentális, hanem a romantikus elemek fokozott jelenlétét igazolhatná). Rendkívül tanulságos sorokat olvashatunk Mikszáth Kálmán egy elbeszélésének jelen idejéről; azért tartom ezt kiemelendőnek, hiszen az epikus múlt (idő), az európai nyelvekben az időviszonyokat, illetőleg a történet lebegtetését oly pontosan érzékeltetni képes jelen és múlt idők (egyszerű — összetett múlt) mellett a „jelen idő” poétikája kissé elhalványulni látszott. Mikszáth látszólag szinte mesei egyszerűségű elbeszélő művészeze jól

reprezentálja a kezdés és a befejezés jelen idejében kifejezett, összetettebb írói magatartást. Bródy Sándor *Rembrandt*-jában csak mellékesen kerül szóba irodalom és képzőművészet egymást „kölcsonösen átvilágító” lehetősége, Eisemann szerint „a novellasorozat [...] nem a történetek öntörvényű dinamikája nyomán, hanem a történetek fölé emelkedő szereplő és kulcszavai felől bontakozik, általuk értelmezhető.” (139.) Messziről, a századforduló „meghasonlása” irányából indítja Eisemann György a Csáth Gézával foglalkozó tanulmányt, hogy aztán nagy erővel foglalkozzék az „álomszimboliká”-ban tetten érhető „lélektani indítások”-kal, nem utolsósorban a freudi módszer és az irodalmi alkotás szembesítésével. A kötet befejező írása Babits Mihály novelláját, az *Odysseus és a szirének* címűt mutatja be, a mítoszparafraízis lehetséges magyar irodalmi változatáról szólva, a háttérben a XX. századi világirodalmi Odysseus-értelmezésekkel.

Eisemann György kötetének tárgyválasztásait mérlegelve feltűnhet, hogy a szerző olyan művekhez vonzódik, amelyekben az individuum határhelyzetbe kerül, egyén és világ konfliktusa az egyénben kibontakozó és gyakran tragikus véget érő belső ütközésbe csap át, egyszóval a „lélektani indítású” megoldásoknak, módszereknek kiemelt szerep jut. Mindez azonban nem arra ösztönzi Eisemannt, hogy illeték-telenül szakpszichológusként értelmezze a művekben kifejeződő egyéniség-válságot, hanem arra, hogy megkeresse és föllelje azokat az eszmetörténeti és irányzatpoétikai jellemzőket, amelyek ezt a fokozott lélektani érdeklődést a műben realizálhatják. Ennek következtében ugyan sosem a teljes írói életmű lesz a vizsgálat tárgya, hanem annak csupán egy szelete, egy metszete; de részben a világirodalmi, bölcséleti, zenei kapcsolatok, analógiák föltárása révén, részben pedig nyitva hagyva a teret az elméleti elvonatkoztatás előtt, sikerül érzékeltetnie, hogy a kiragadott részletek az egészet képviselik, mindig a műről, az íróról, a pályaképről van szó. Csak éppen a tisztán látás kedvéért ezúttal egyetlen részlet kerül jobb megvilágításba. S amit ehhez hozzátehetünk: sosem mellékes jelenségek kötik le Eisemann figyelmét; ügyel arra, hogy a mindennáron újat mondás csábítása ne vigye tévútra, a másutt már elhangzott-

takat képes beépíteni mondandójába, az érvényesnek és pontosnak vélt közlések az ő mondanivalója markánsabb megfogalmazásához járulnak hozzá.

Rokonszenves portré bontakozik ki előtűnik Eisemann György kötetét olvasva. A tanulmányok egymásután valamiféle irodalomtörténetet alkotnak, nem teljeset, de nem is töredezetet. „Tragikus” ez az irodalomtörténet annyiban, hogy illúzióvesztések sorozatáról számol be, a

reáliákban csalódó poeta nemegyszer a transzcendenciában leli föl azt, ami élni segíti. De „megtisztulás”-t is eredményez az irodalomtörténet, hiszen az elemzett művek a szembenézés, a sorsváltás, a lehetetlen megkísértése után érzett és művekben megörökített vágyat példázák. Eisemann kötete tehát igazi nyeresége irodalomtörténet-írásunknak.

Fried István

HORVÁT ISTVÁN ÉS FERENCZY JÁNOS LEVELEZÉSE

A leveleket sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Soós István. Bp., 1990. 309 l. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. (Magyarországi tudósok levelezése 2. Szerkeszti Tarnai Andor)

Most, hogy megjelent a „Magyarországi tudósok levelezése” második kötete, nemcsak annak örülhetünk: ez a rendkívül fontos kezdeményezés sorozattá szervezülhet. A forráskiadványok gyérülő megjelenése, egyes, nagy hagyományú könyvfolyamok pangása idején ez sem lenne ugyan kevés; ám ez az újabb kötet visszaható érvénnyel kiemeli a Tarnai Andor szerkesztette sorozat koncepciójának kivételes átgondoltságát is. Nehéz lenne persze elválasztani az alapeszme gigondolását a megvalósítástól: az ötlet életképességét a két, eddig elkészült kötet igazolja — viszont e két forrásgyűjtemény létrejötte, együttes megmutatkozása a sorozatszerkesztésnek köszönhető. Tarnai már a sorozatnak adott címmel körvonalazta elgondolását: a magyar irodalomtörténet számára egy sürgős szemléltváltás igényét fogalmazván meg tömör formában, gyakorlatilag egy új paradigma fölállítását végezte el. Persze a program újszerűsége leginkább abban áll, hogy egy forráskiadvány keretein belül valósul meg, hiszen kutatói alapállásként már régóta ismerős lehet — ha máshonnan nem, mondjuk éppen Tarnai Andor tanulmányaiból.

Tarnai a levelezések kiválasztásával egy olyan forráscsoportot emelt ki, amellyel a privát és a nyilvános szféra határa dokumentálódik; az explicit információkon túl az emberi kapcsolatok, érintkezések minősége, a társadalmi kapcsolatrendszer hálózata is kirajzolódik. Emellett azonban adalékok találhatók itt bizonyos műfaji tudatosságra, az episztolák változataira, történeti-poétikai módosulásaira (a le-

vélírók viszonya a választott megnyilatkozási módhoz még akkor is árulkodó, ha nem mutatható ki különleges alakító ambíció). Másrészt szociolingvisztikai szempontú elemzésre ad lehetőséget a stílári, nyelvhasználati szintek megléte, adott esetben a stíluskeveredés és a nyelvkeveredés azonosságának vagy eltérésének megállapítása is.

A legfontosabb mozzanat azonban mégis azon személyiségek kiválasztása, akik köré a kötetek szerveződnek. A vállalkozás igazi nívója éppen ez. Tarnai az első kötet (*Benkő József levelezése*. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette: Szabó György és Tarnai Andor. Az előszót írta: Szabó György. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988) rövidre fogott sorozatszerkesztői utószavában a művelődéstörténet gyarapítását jelölte meg célul. Egy történeti rekonstrukció kísérletét végezték el Tarnaiék: megpróbálták visszaállítani a hagyományos litteraria eszme egységét, azaz a tudósként aposztrofált szerzők eredeti fogalmi kontextusát. Benkő József vagy Horvát István tevékenysége a romantika utáni szemlélet szerint csakis bizonyos diszciplínák mellérendelő felsorolásával írható le — s ilyenformán parcellázódtak fel a tudománytörténet számára is: a nyelvészet, az irodalomtörténet, a történettudomány illetékességébe utalták az életművek bizonyos vonatkozásait, ám a legritkább esetben ügyeltek az osztatlan tudományfelfogás következményeire. Pedig ekkor még sokkal inkább egy általános tudomá-

nyeszmény különböző megnyilvánulásairól, mintsem speciális területek tudatos, egyidejű gyarapításáról lehet beszélni. Az eddigi két kiadványban szerencsére nem az történt, hogy egy szempontnak alárendelődött volna a teljes tudományos életmű — tehát nem jelöltetett meg egy, mégoly fontos diszciplína a tevékenység céljaként, hogy aztán a többi a segéd tudomány vagy az érdekesség szerepére legyen kárhoztatva. A levelek összegyűjtésének és kiadásának teljességigénye, amelyet ugyan praktikus okokból másként értelmezett Szabó és Tarnai, mint a Horvát–Ferenczy-levelezést gondozó Soós István, már eleve túllépte a korábbi, leszűkített interpretációs kereteket. Hogy ez mekkora előrelépés, azt éppen ennek a kötetnek az előszavából sejtethetjük meg: Soós bevezetőjében szerepel az adat, miszerint a Horvát-levelezés tervezett múlt század végi kiadása a Kazinczy-levelezésre kidolgozott elvek alapján történt volna. Az irodalomtörténeti ihletetté váló vállalkozás helyett egy korszerűbb, noha — vagyis: éppen ezért — a korabeli történeti–eszményi kontextusra a lehetőségig ügyelő jegyzetelési módszer valósult meg, amely a tudományos életművek egészenéke érdekelt szolgálja. Természetesen a „Magyarországi tudósok levelezése” vállalni kénytelen az időközben megváltozott tudományfelfogás összes következményét, a teljes rekonstrukció illuzórikus ábrándjának történetfilozófiai lehetetlenségét. Nemcsak az olvasó, de a sajtó alá rendezők is egy szakosodott tudás birtokosai már, nem közös tehát műveltségük horizontja a kiválasztott XVIII–XIX. századi tudósokéval; ami még az ő számukra evidencia lehetett, az mostanra kommentárt igénylő utalás, ami vagy tudható, vagy nem. A sorozat két eddigi kötete megsejteti ezt a dilemmát velünk: néhol jegyzetekkel, néhol a jegyzetek kényszerű elmaradásával.

Soós István a rendkívül terjedelmes Horvát-levelezésnek egy jól körülírható darabját, a Ferenczy Jánossal folytatott levélváltást emelte ki. A választás több okból szerencsésnek bizonyult: egy személyes, baráti kapcsolaton keresztül tárul föl Horvát pályakezdésének időszaka, pontosabban a felkészülésnek egy sajátos karakterű önértelmezése. A levelek döntő hányada tervekről, csapongó, néha teljesítetlenül maradó témaválasztásokról szól,

de emellett igen nagy hangsúlyt kap annak az életformának a fájdalmas hiánya, amely az ambíciózusan megálmodott tudósi működéshez szükségesnek látszik. Mivel a levelek nagyobbik részét Ferenczy írta — a hozzá intézett episztolák számos darabja elkallódott —, központi figurává avatódik a jóbarát is: nem mint Horváthoz mérhető jelentőségű tudós, hanem mint a XIX. század eleji értelmiségi sors vívánsa. A két közös indulású, egyaránt jogi végzettségű fiatalember eltérő életútja kitűnően példázza a választott és elérhető társadalmi pozíció közti feszültséget. Horvát és Ferenczy egyaránt a pesti egyetem jogi karán tanulván, vállaltak ideiglenesnek tekintett nevelői feladatokat, ám innentől pályájuk teljesen másként alakult: jól példázva a korabeli értelmiség két, alapvető lehetőségét. Horvát útja az állami szolgálatnak a tudósi életformát kínáló szférája felé vezetett (előbb sikertelenül megpályáozván az egyetem magyar tanszékét, majd sikeresen elnyervén a Nemzeti Múzeum órének státusát), míg Ferenczy jogi végzettségét kamatoztatta és uradalmi fiskális lett; ezzel pedig térbelileg és szellemileg is igen messze került a tudományművelés lehetőségétől. Kettejük levélváltásából kitűnik, hogy a küldetéses tudós milyen sokat köszönhet a Ferenczyhez hasonló műveltnél, de kevésbé elszánt vagy tehetséges emberek létének. Nem elsősorban arra gondolok, ami e barátságban speciális volt: a Váiban tartózkodó Horvátnak a hírek, könyvek beszerzésében éppúgy Ferenczy volt a legfőbb támasza, mint a pénzkölcsönzésben. E levelezés *ezen túl* dokumentálja azt, hogy a szociológiai vagy fenomenológiai értelemben értelmiséginek tekinthető vékony réteg szellemi hátszárja honnan és miképpen toborzódott, mennyire szoros volt az egymásrautaltság. Természetesen nem általánosíthatók a Horvát–Ferenczy-kapcsolat részletei, de az esettanulmány szintjén feltétlenül értelmezhető; s mindezidáig nem rendelkezünk túlságosan sok adalékkal erre sem.

Horvát és Ferenczy személyiségének eltérő szerkezete magyarázza, hogy a levélváltásokban eleve meglévő dialogikus jelleg ellenére miért válik az egész kötet Horvát szemléletének tükrévé. Ferenczy hajlandó volt ugyanis alárendelni magát a dinamikusabb, néha barátjával szemben is

erőszakos Horvátnak: nemcsak megbízatásait teljesítette gondosan, hanem igazodott érdeklődésének irányához, sőt értékítéletéhez is. Ferenczy szinte Horvát médiamaként foglalt állást a levélbéli beszámolók szerint azokban a szóvártásokban, amelyekben Horvátnak váli elfoglaltsága miatt nem volt alkalma részt venni. Ekkor grammatikáról, nyelvről, nemzetről nyilvánított véleményét — révaiánus szellemben —, noha nem csupán szerénységből nem számította magát szakértőnek ezen a területen: egyetlen nyomtatásban megjelent műve a geográfia felé mutató tudományos érdeklődést bizonyítja. Az egyik fél azonosulási készsége mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a közös vonások meglétét sem. Ebben a barátságban egészen nyíltan megmutatkozik a nemzedéki készülődés, amely magában foglalja a korábbi generációk teljesítményének kritikus értékelését. Bizonyos értékek kiválasztása, sőt istenítése mellett elvégezték Horváték más hagyományok radikális kívülrekesztését is. Ez rendkívül tudatos folyamatnak látszik, és összekapcsolódik a személyes küldetéstudat emlegetésével: Horvát mestert választ magának Révai személyében és bejelenti a — Ferenczy által buzgón visszhangzott — igényét a Révai megkezdte munkálkodás egyedül méltó folytatására. Ferenczy feltétlenül osztozik Horvát Révai-élményében; ebben a legkomolyabb szerepe Révai személyes szuggesztivitásának lehetett. A szubjektív rajongásra azonban már inkább Horvát hatására rakódhattott rá a szellemi örökség megvédésének és terjesztésének igénye, mindazzal a militáns retorikával együtt, amely Horvát vitastílusát jellemezte.

A Horvát–Révai viszony azonban nem csupán az interperszonális kapcsolat szintjén érdekes: a levelezés fontos adalékokat szolgáltat arra, hogy egy fiatal nemzedék miképpen kapcsolódik rá egy korábbi ideológiai konstrukcióra, s hogyan kísérel meg transformálni azt. Bíró Ferenc tanulmánya (*Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához*. ItK 1984. 558–577.) vázolta föl, hogy az 1780-as évek nem nemesi származású értelmisége hogyan hangsúlyozta az irodalom, a nyelv kiemelkedő szerepét, a Bessenyei-féle instrumentális nyelvszemléletet átalakítva egy, a nyelvet a nemzet jelének tekintő ideológi-

ává. Ennek az ideológiai manőversorozatnak az egyik vezéralakja éppen Révai volt, aki az előző nemzedék műveinek (Orczy, Barcsay verseinek, valamint Bessenyei *Jám-bor szándékának*) kiadójaként a legerőteljesebben jelezte a vállalt, de azonnal módosított, ha úgy tetszik, aktualizált eszmei hagyományt. Révai és Horvát viszonyában — e levelezéskötet tanúsága szerint — lejátszódott egy hasonló, bár nem teljesen azonos folyamat. Horvát szinte militáns dühe, amellyel tanítványul szegődik, a hagyaték őrzését pedig személyes ügyként kezeli, természetesen egészen más minőségű emberi kapcsolat eredménye. Am Horvát legalább annyira szuverén módon viszonyul Révaihoz, s rajta keresztül az 1780-as évek ideológiájához (pontosabban annak bizonyos elemeihez), mint annak idején maga Révai az elődökhöz. Azt persze most nem lehet eldönteni — erre ez a kötet önmagában nem is lenne alkalmas —, hogy az ifjú Horvát levelekben megfogalmazott, meglepően koherens felfogása mennyire azonos későbbi elveivel; ám arra kísérletet lehet tenni, hogy fölöttébb vázlatosan és hipotetikusan körülírjam az azonososságok és eltérések legfontosabb pontját, legalább a pályakezdésre érvényes módon. Található ugyanis ebben a kötetben egy olyan, önmagában tán jelentéktelennek tűnő levélrészlet, amely élesen exponálja ezt a problémát.

Horvát egy 1807. augusztus 19-én írt levélben (97. levél, 136–137.) örökíti meg vitáját (Péteri) Takáts Józseffel. A szóváltás az akkor már halott Révai erkölcséről robbant ki. Takáts legelőször is megkérdézte Horvátot, hogyan kelhetett oly hevesen védelmére Révainak az álnéven írt röpiratokban, amikor annak „se tudománya, se karaktere nem volt”. Míután Horvát mindkét állítást visszautasította, Takáts így érvelt: „Volt e, felkiálta [ti. Takáts] eyebekek előtt, kik jelen valának, Religioja Révainak, ki több izben fölöstökömölt szemem láttára Miséje előtt?” Horvát a tényt elismeri, de minősítését nem, sőt, azonnal magyarázatot is ad: „E’ hát a’ szörnyü irreligiozitas! Ez az a’ mi erköltsét, mondék, olly szennyessé teszi? Elöttem is fölöstökömölt néha miséje előtt, pedig ugyantsak néha, beteges állapotában, ‘s ezt nem rosszszúl tette, bár a’ Szent Theologiának e’béli kemény törvényeit nem esmérem is, mert

vigyázton vigyáznia köllött a'nak egészsé-
gére, kinek életétől a' hazai nyelv jobb,
vagy bal esmertetése a'nyira függött." Erre
Takáts kérdezett: „Miert mondott Misét, ha
beteges volt?” Horvát az előző lendülettel
ezt felelte: „A' pénzért, melynek többnyire
szúke volt házában. Böltsen tselekedte pe-
dig, hogy Miséje által ezt szerzett, mert így
koplalása által se előbbi nyaváláját nem su-
lyosította; se új kórságokat gyenge egészsé-
gére nem gyűjtött. Mikor ő Míse előtt föl-
östökömlött, a'kor tsak a'természetnek ime'
fő törvényét: Örizz életedet, és egészsé-
gedet, töltötte be, mely nagyobb itéletem
szerént a'míse előtti böjtnél.” Takáts rea-
gálását Horvát így rögzíti: „Jó viz volt e'
védelem malmára [ti. Takátséra]. Ihol ki-
súl, Ugymond, a'mit vitattam, hogy Révai
ugy élt a'hittel, mint valami eszközzel.”
A vita érdemi része itt véget ért, bár a
levél szerint a szócsata még folytatódott.
Anélkül azonban, hogy a két fél bárme-
lyike engedett volna: Horvát megmaradt
álláspontjánál, Takáts pedig továbbra is azt
állította, „hogy Révai egy gonosz természetű
ember volt.”

Már első közelítésben is feltűnő, hogy
mennyire rosszul érvelt Horvát, legalábbis
a vitapozíció szempontjából, hiszen éppen
ahhoz szolgáltatót érveket, amit ellenfe-
le állított. Ez a kis epizód pontosan ezért
lehet árulkodó, ugyanis Horvát és Takáts
argumentumai nem a másik fél meggyő-
zését szolgálják, hanem saját, önmagában
teljesen logikus és kikezdzhetetlen gondol-
latmenetük illusztrálását.

Takáts szemlélete egyszerűbb és tradi-
cionálisabb zártsgot mutat. A kiindulás
teológiai: azért marasztalja el Révait, mert
az — papi mivolta ellenére — megsértet-
te a szentségi böjtöt, ráadásul — s ehhez
a prekonceptiójához éppen Horvát adja a
bizonyítékot — mindezt tudatosan tette.
Azért lenne tehát Révai erkölcsösen, mert
hit és etika csakis egymásra vonatkoztat-
va gondolható el: a hit megsértése erkölcsi
botlás, sőt bűn. Révai gonosz természeté-
nek legfőbb bizonyítéka pedig Takáts szem-
ében a hit eszközzé való lefokozása a
földi boldogulás érdekében: a hit ennyire
alárendelt szerepe megkérdőjelezi a papi
szolgálat őszinteségét, ami még az alakos-
kodás bűnével is tetéznél Révai vétékét.

Horvát ezzel szemben egy homlokegye-

nest más értékprioritás ígázatában gondol-
kodik. Felfogása transzcendens, de nem te-
ológiai. Számára a legfőbb érték „a' hazai
nyelv jobb, vagy bal esmertetése”, ennek
véghezviteléhez szükséges az erre legalkal-
masabb tudós, Révai egészségének, életé-
nek a fönntartása. A papi hivatás ehhez
valóban csak eszköz, pénzkereső foglalko-
zasként tudja csak értelmezni Horvát. A
szentség helyébe lépett tehát a nyelv —
de a változatlanul tételeződik, irányu-
lást mutatja, hogy az erkölcs innen ve-
zethető le: Révai erkölcsössége abban áll,
hogy teljesen alárendelte magát a szak-
rális szerepű feladatnak. Ez a gondolat
messze túl van már a „nyelv a nemzet
jele”-típusú felfogáson, ahogyan Bíró for-
mulázta az 1780-as évek értelmiségi ideo-
lógiájának lényegét: a nyelv voltaképp a
nemzet vallásaként tételeződik. A Horvát
ifjúkori leveleiben megmutatkozó nemzet-
fogalom innen nyeri hihetetlen energiáját:
a nyelvnek transzcendens értékke nyilván-
ításával a hagyományos vallásos eszmei
konstrukció se rekvizitumaiban, se szerke-
zetében nem változott meg. Mivel a nem-
zet múltja csak a nyelven keresztül ragad-
ható meg, s viszont: a nyelv csak nemzet
múltjának tételezésével, sőt meghosszab-
bitásával kaphatja meg valódi dimenzióit,
e két fogalom korrelál egymással. Ilyen
formán a szubjektum viszonya nem lehet
profán, bármelyik entitáshoz akarja is mér-
ni magát. Nyilatkozni pedig e két fogal-
omról kizárólag a szakralitás előzetes —
hallgatólagos — elismerésével szabad. A
levelekben gyakran felbukkanó elmarasztaló
minősítések a nem Révai szellemé-
ben nyilatkozó grammatikusokról (pl. Pá-
pay Sámuelről, Verseghy Ferencről) azért
olyan élesek, mert Horvát megítélése sze-
rint ezen személyek nem e viszonyulásnak
megfelelően működtek. Legfőbb hibájuk
az volt, hogy a szentség szférájával érint-
kező, tehát prófétai rangra emelkedő Révai
jelentőségét nem ismerték föl. Révai pró-
fétai mivoltában ugyanis kinyilatkoztatást
közvetített; ehhez pedig szelektív viszony-
nyulni nem szabad, különösen nem logikai
cáfolatokat keresni bizonyos részletek el-
len. Két megoldás következne ebből —
ami voltaképp csak egy —: a teljes el-
fogadás (ez Horvát gesztusa) vagy pedig
az elnémulás, a nyelvvél, nemzettel kap-

csolatos megnyilatkozások beszüntetése, a szentségen való kívül rekedés tudomásul vétele.

Ebben az ideológiai konstrukcióban kell tehát értelmezni, hogy Horvát miért tartja Kultsár István lapjának alacsony színvonalát a dicső Nemzet, sőt a magyar lélek megsértésének (44.) — amikor pedig maga is tudatában van a folyóirat terjesztési nehézségeinek (vö. 25.), de a minimális tömeghatást szintén sejtette. A valós viszonyok azonban nem érintik a virtuális nemzetképet. A nyelv nemesítése egyébként — egy folyóirat elemi feladata ugyanis ez — időn kívüli, az öröklételet célzó tevékenység. A fiatal Horvát irodalom-szemléletében éppen ezért az esztétikum alig játszik szerepet: jobb híján, szinte fanyalagva fordul a szépirodalomhoz (85.). Számára az irodalmi mű is mint nyelvemlék jelent értéket — ezzel a felfogásával pedig még a kiindulópontnak feltételelezhető klasszikus retorikai literatúra-fogalom is túllép, amely a szépirodalmi alkotást egy sajátos nyelvhasználati módként értékelte.

Végső soron idetartozik egy másik érdekes jelenség: a levelekben sűrűn emlegetik — igaz, Ferenczy többször, mint Horvát — a „Magyarok Istene” kifejezést (59., 96., 104., 139., 145., 147., 203., 208., 228.). Maga a szintagma természetesen nem Horvát találmánya: mint Bíró Ferenc fölhívta rá a figyelmet — köszönet érte —, először ez is az 1780-as években bukkan fel, legkorábban — jelenlegi tudásunk szerint — Szaicz Leó (Máriafi István álnéven írt) *Igaz magyar...* -jában (I. rész. Párisban és Berlinben, 1785. XIII.). A legnagyobb hatással azonban Dugonics András *Ételkája* népszerűsítette ezt, a herderi nemzetfogalomhoz lazán kötődő eszmét: műve (első kiadása: 1788) első könyvének 7–9. részében írja le azt a gyűlést, ahol a honfoglaló magyarok Istent választanak maguknak, azaz — sokatmondó módon — Isten legmegfelelőbb nevét keresik. Hogy miféle metamorfózison ment át ez a képzet, mondjuk Szaicztól Horvátig, azt csak egy tüzetesebb elemzés tárhatná föl (tehát nem olyan mint Gerő András e tárgykorben publikált dolgozata: *A második parancsolat és a magyarok istene*. Kritika, 1990/11. 17–19.); most csupán a Horvát-levelekben megragadható ideológiai kapcsolódásokra hívhatom föl a figyelmet, teljesen elmellőzve azt az egyálta-

lán nem közömbös kérdést, vajon mennyire eredeti az itt felbukkanó nézetrendszer. Kétségtelen azonban, hogy meglepően koherensnek látszik az az összefüggés, amely a szakralizált nyelv- és nemzetfogalom, valamint a **Magyarok istene** kifejezés között felsejlik.

Horvát ugyanis nem az Istennel szövetséget kötött zsidó nép és a magyarság nagy hagyományú metaforikus azonosításából indul ki, de nem is egyszerűen egy nemzeti vallás körülírására tesz kísérletet. Az elszórt megjegyzésekből inkább az bontható ki, hogy itt egy logikai előfeltevés van: egy nemzet határozatlik meg bizonyos rekvizitumok által, majd pedig az így meghatározott eszmei entitás átveszi a legfőbb abszolútum helyét. Ennek a tömör formulázása a kifejezés. A helycsere eredményeképpen a nemzet erkölcsadó szerepű lesz, sőt bizonyos kreatóri feladatokat átvállal: visszamenőleg rendelkezik a múlt bizonyos részleteiről, előre pedig kijelöli a haladás fő irányait. A **Magyarok istene** mint metafora nem az Isten-képzet leszűkítését vagy az isteni érvényesség korlátozását jelenti végső soron — noha teológiai képtelensége miatt így is értelmezhető lenne —, hanem egy nemzetfogalom hatókörének kiterjesztését. Az elődöktől módosítás nélkül átvett, hatásos nyelvi forma miatt alig látszik a felfogásból fakadó összes logikai következmény, de érezhetően ugyanaz a módszer érhető itt is tetten, mint a Takáts Józseffel folytatott vitában: egy újfajta értékhierarchia kiépítésével a korábban járulékos szerepű fogalmak metafizikai rangra emelkednek, tehát a velük kapcsolatba lépő személyek és eszmék státusa döntően megváltozik.

A Horvát-Ferenczy-levelezés tanulságai azonban nem merülnek ki az eddig érintett ideológiatörténeti mozzanatokban. Legálább ennyire fontos, amit megtudhatunk a XIX. század eleji Pest értelmiségi társaságának kényszerű zártságáról, a napi érintkezések sajátos liturgiájáról, az információk, hírek gyors terjedéséről. Az egyetemista Horvát kapcsolatrendszerének végiggondolása nyújt némi — persze óvatosan, kritikával kezelendő — segítséget Pest szellemi közegének érzékeléséhez. Az akárcsak egy évtizeddel korábbi állapotról ugyanis nem tudunk ilyen apró részleteket, noha — például — az 1790-

es évek pesti egyetemének kisugárzásában kell elképzelnünk Kármán és Pajor *Urániját* is — anélkül viszont, hogy ehhez hasonló háttérinformációkkal rendelkezni. Fontos adalékok találhatóak a kiadványban arra, miképpen befolyásolhatta egy karrier lehetőségét egy országos főméltóság munkaadóul választása, s ugyanakkor milyen kompromisszumok elviselésével járt együtt a felemelkedésnek ez a stratégiája. Horvátnak és Ürményi József országbírónak a kapcsolata a levelekből persze nem ítélni meg árnyaltan. Horvát panaszkodó, de inkább elkeseredetten támadó, mint meghunyászkodó vallomásai inkább a munkaadó-alkalmazott viszonyának szubjektív feldolgozásáról, értékeléséről tudósítanak. Ismét odajutottunk tehát, hogy ebből is, akár a levelezés egészéből, Horvát személyisége bontható ki. A szöveggondozói apparátus komoly felelőssége abban van, hogy ezt tudatosítsa az olvasóban és megteremtse az ellenőrzés, a helyesbítés lehetőségét, megadva a korrigáló távlatot.

A „Magyarországi tudósok levelezése” mindkét kötetében rendkívül tömör a jegyzetelés: nem a szegényesség miatt, hanem a programszerűen kifejtett elvekből fakadóan. Soós István, a sajtó alá rendező takarékosan bánt a terjedelemmel, ha kommentárról volt szó: e miatt az aszketikus, önkorlátozó módszer miatt első pillantásra alig tűnik föl, mekkora teljesítmény rejtezik a jegyzetekben. Soós ugyanis szinte kivétel nélkül informatív jegyzeteket ad: mindössze kétszer közli feltevését, következtetését (268.: 23. levél 2. jegyzete; 273.: 74. levél 4. jegyzete). Ilyen formán elkerülte a terjedelemszorító kommentár-gyártás két legbosszantóbb válfaját: azt, amikor a szöveggondozó a jegyzetben megismétli a főszövegben már szereplő információt, és azt, amikor a jegyzet arról szól, hogy mit nem tud a sajtó alá rendező. Éppen ezért különös hitele van annak, ha Soós kijelenti egy utalásról, hogy azonosítása nem sikerült; aki már csinált hasonlót, tudja, milyen hatalmas feladat egy odavetett, korabeli folyóiratra vagy könyvre vonatkozó hivatkozásnak utánajárni. Különösen a hazai katasztrófális könyvtári viszonyok miatt, hiszen számos XVIII–XIX. századi folyóirat évfolyamai csak csonkán lehetők fel országos könyvtárainkban. A szokatlan gond-

dal azonosított cikkek, könyvek adatai már csak ezért is igen értékes információk; ráadásul Soós külön figyelmet szentelt a történeti utalások megfejtésének, és megadta a nyomtatott vagy éppen kéziratok forrásokban továbbkutatható adatok lelfelhelyét. Az elegáns, de komoly elmélyülést sejtető szöveggondozói apparátus nem meglepő mégsem, hiszen Soós egy nagyobb ívű kutatói program keretében, amolyan melléktermékként állította össze ezt a forráskiadványt. Eddigi, Horvát Istvánnal kapcsolatos publikációi (mint például: *Diplomatika és politika. Horvát István Werbőczy-könyvének története*. Levéltári Közlemények, 59. 1988. 1. 81–110.) az ígérik, hogy a nyilván már készülődő monográfiában megtörténik a közhelyek és legendák szétfoszlatása, és történeti beágyazottságú, de eszmetörténeti igényességű Horvát-interpretációval leszünk gazdagabbak. Innen nézvést még örövendetesebb az az alaposság, hogy Soós István — e forráskiadvány rá a bizonyosság — milyen magabiztosan tájékozódik a levéltári és kéziratári forrásokban éppúgy, mint a korabeli könyv- és folyóirattermesben vagy a történeti, irodalomtörténeti szakirodalomban.

Az ilyenkor szokásos menetrend szerint most kellene szót tenni azokat a pontatlanságokat, amelyeket a recenzió — önbecsülését helyreállítandó — kibogarászott a könyvből. A hibavadászat azonban — szerencsére — igen sovány volt: ami mégis feltűnt, az sem tájékozatlanság vagy tévedés, hanem egyszerűen a tudott információ véletlen kimaradása. Azaz: noha minden Horvát-műre tett utalás értelmét megkapjuk (akár kiadott, akár kéziratok munkáról esik szó a levelekben), a 189. levélben emlegetett, Pestről szóló könyvről a jegyzetek semmit sem árulnak el, sőt a 191. levél kapcsán se kerül elő a cím (igaz, a véletlen kimaradást mutatja, hogy ez utóbbi helyen már úgy van fogalmazva a jegyzet, mintha korábban kiderült volna a mű összes adata). A másik apróság: a rövidítésjegyzékből kimaradt a levelekhez fűzött jegyzetek előtt található *K* és *M* jelek értelme; persze könnyen megfejtendő a talány, de ha valakinek esetleg mégsem sikerülne, a sorozat előző darabjából megtudhatja, hogy a *Kézirat* és a *Megjelent* rövidítéssel találkozott. Ennyit tehát az ún. hibák felsorolásából. Tán nem lenne szükséges, de hadd

mondjam ki világosan a végső summázatot: a szöveggondozói apparátus kellően masszív támpontot nyújt a kötet forrásként való fölhasználására, hiszen még a továbbvezető információkat is tagolt, világos szerkezetben tartalmazza.

Soós István rövid előszavát így zárta le: „Azzal a reménnyel bocsátjuk az olvasó elé a kötetet, hogy Horvát és Ferenczy szelleméből talán a „késő maradéknak” is át tudunk menteni egy keveset, és így em-

lékezetüket, gondolkodásmódjukat irodalmunk és történetírásunk számára megőrizhetjük.” (12.) A könyv áttanulmányozása után azonban túlságosan szerényen fogalmazott igénynek tűnik ez a semlegesre fogalmazott mondat. A Horvát–Ferenczy-levelezés szakszerű, gondos kiadása sokkal több mindennel gazdagította az irodalomtörténetírást.

Szilágyi Márton